

ՍՓԻԻԹՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՍԿԶԲԵԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ*

Ընթացիկ սովորութիւնն է խօսիլ ամերիկահայ եւ ֆրանսահայ գրական օճախներու մասին ու նման օճախներ տեսնել մերձաւոր Արեւելքի եւ Պալքաններու մէջ: Պարսկաստանը եւ Պոլիսը առանձին ամբողջութիւններ կը նկատուին արդէն:

Իրողութիւնները կը ժխտեն օճախային այս պատկերացումը:

Սփիւռքի բոլոր պարբերաթերթերն ու օրաթերթերը համասփիւռքեան աշխատակցութիւն ունին: Պատահաբար զատուած սփիւռքահայ գրողի մը կենսագրութիւնը կարգացած ատեննիս, կը նկատենք որ ան աշխատակցած է հրատարակութիւններու, որոնք սփռուած են աշխարհի տարածքին:

Կը պատահի նաեւ որ գրողները իրենք տեղափոխուին եւ տրամաբանօրէն պատկանելիութիւն փոխեն: Այսպէս, Վահէ Օշական ֆրանսահայ է, լիբանանահայ, թէ ամերիկահայ: Գրիգոր Պըլտեան լիբանանահայ է, թէ ֆրանսահայ: Եւ ո՞ր տեղաւորել Վահրամ Մավեանի պէս մէկը, որ ոչ միայն երկիրէ երկիր անցած է, այլեւ իր գրականութեան նիւթը քաղած է ամբողջ Սփիւռքէն:

Բայց Սփիւռքահայ Գրականութեան կազմաւորումի չըջանին հասկնալի եւ ընդունելի է նման մօտեցում: Պատմական իրողութիւնն է, որ այս գրականութեան սկիզբը կը կապուի ամերիկահայ գաղութի կազմակերպումին եւ գրական շարժումի մը ստեղծումին: Փարիզի մէջ յատկապէս, պարագայաբար նաեւ Մարսէյի:

* Այս յօդուածը համադրութիւնն է միեւնոյն վերնագիրը կրող ուսումնասիրութեան մը սկիզբի եւ վերջաւորութեան կարգ մը մասերուն: Ուսումնասիրութիւնը պատրաստուած է Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտի պատուէրով եւ լոյս պիտի տեսնէ հայ նորագոյն գրականութեան նուիրուած հատորի մը մէջ:

ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՅ ՕՃԱԽԸ

Պատահականութեան արդիւնք չէ՝ Մփիւռքի զրականութեան սկզբնաւորումը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ: Պատերազմէն իսկ առաջ բարեկեցիկ գաղութ մը գոյութիւն ունէր հոն, կազմուած գլխաւորաբար արեւմտահայ գաւառէն եկած անձերէ, որոնց վրայ կ'աւելնան յետագային գաղթէն, ջարդէն ու քեմալական վտանգէն ճողպարած հաւաքականութիւններ: Պատերազմէն անմիջապէս ետք, առաւել կամ նուազ կազմակերպութեամբ, հայկական գաղթօճախ մը ստեղծուած է արդէն հոն:

Ազգային երեք կուսակցութիւնները իրենց պատասխանատու մարմինները, շարքերը եւ մամուլը ունին, որոնց կողքին, քսանական թիւերուն, գործունէութիւն կը սկսին ունենալ նաեւ համայնաւարները: Ազգային-եկեղեցական նուիրապետութիւն մըն ալ գոյութիւն ունի եւ աւետարանական ու կաթողիկէ յարանուանութիւնները կը ներկայանան ուրոյն կազմակերպութեամբ: Հայրենակցական միութիւնները, որոնք շուտով մշակութային դեր ալ պիտի ստանձնեն, կը նպաստեն ազգային համապատկերի լրացումին:

Կարեւոր է այն իրողութիւնը, որ Ամերիկան առ հասարակ եւ Միացեալ Նահանգները յատկապէս, չեն ազդուած, կամ քիչ ազդուած են յայտնութեանական այս իրարանցումէն, որ տակնուվրայ ըրած է չին Աշխարհը:

Ռուբէն Դարբինեան իրաւունք ունի մտածելու թէ ամերիկահայ գաղութը ովասիս մըն էր, ուր գեղարուեստական զրականութիւնը կրնար ծաղկիլ յետպատերազմական դժուարին պայմաններուն մէջ¹:

Իբրեւ մշակութային ենթակառոյց կարեւոր դեր կը խաղայ օրաթերթային եւ պարբերական մամուլը, որ նիւթապէս ապահով է եւ կրնայ նպաստել գրողներու տնտեսական վիճակի բարելաւումին:

Նախապատերազմեան շրջանէն գոյութիւն ունին արդէն Հայրենիք օրաթերթը եւ Հայաստանի Կոչնակ շաբաթաթերթը, որոնց վրայ պիտի աւելնան Պայքար օրաթերթը 1921ին եւ Հայրենիք ամսագիրը 1922ին: Հիմնական այս ցանցը պիտի լրացուի ա՛յլ հրատարակութիւններով, որոնք աւելի կամ նուազ կարեւոր դեր պիտի խաղան մշակութային տեսակէտէ²:

Գրական երկերու ստեղծումին մէջ կարեւոր դեր կը խաղան Ռուբէն Դարբինեան եւ անոր խմբագրած Հայրենիք ամսագիրը: Յայտնի է արդէն անոնց դերը քաղաքական-յուշադրային զրականութեան ստեղծումին մէջ: Պէտք է յատուկ կերպով ընդգծել նաեւ նորերու

1. Տեսնել Հայրենիք ամսագիր, Բ. տարի, Թիւ 5, էջ 43:

2. Կարելի է յիշատակել Նոր Գիրք, Նոր Աշխարհը, Շաւիղը, Փիւնիկը, Լրաքերը, Աշխատաւորը:

քաջալերանքը եւ գրական ճիգի գնահատումը առ հասարակ Դարբինեանին կողմէ: Յովհաննէս Աւագեան Հայաստանի կոչմանով եւ Բենիամին Նուրիկեան Նոր Գիրով նոյնպէս քաջալերողի եւ գնահատողի դեր կը խաղան, նոյն ժամանակ կամ աւելի ուշ, բայց Դարբինեանի ներդրումը աւելի կարեւոր է ըստ ամենայնի: Բարացուցական է, այս տեսակէտէ, Համաստեղին զուսպ, բայց անվերապահ արտայայտութիւնը:

Իմ գրական աշխատանքներու յարատեւութիւնը առանձնապէս կը պարտիմ Դարբինեանին³:

Իր բնոյթին իսկ բերումով՝ Հայրենիք ամսագիրը կը վերածուի համադրավայրի մը, ուր տարբեր ոճի եւ որակի գրութիւններ կը գոյակցին, բայց համադիր ամբողջութիւն մը չեն կազմեր: Գրական շարժում մը, հանգանակ մը արտայայտութիւն չեն գտներ հոն, օրուան ու միջավայրի պայմաններէն թալանդուող նոր զգայնութիւն մը չի՝ ձեւակերպուիր, հասարակաց ըմբռնում մը չի՝ ծնիր: Այս երեւոյթը աւելի կամ պակաս չափով պիտի արտայայտուի Սփռուքի՝ այլ հանդէսներու մէջ նոյնպէս, բայց բնորոշ պիտի մնայ Հայրենիքին, անոր համագաղութային կոչումին պատճառով:

Ամսագիրի դերին այս գնահատումը արդիւնք չէ տարիներու անցքին բերած վերապահութեան. առաջին հնգամեակին իսկ կան որոշ մտաւորականներ, որոնք, ընդգծելով մէկտեղ կատարուած աշխատանքի դրական կողմերը՝ վեր կ'առնեն անոր թերութիւնները: Նորերը մանաւանդ ղեգոհութեան պատճառներ ունին ու քաղաքավարի՝ բայց ընդգծուած դիտողութիւններ կ'արձանագրեն, մինչ տարեց եւ միջին սերունդներու ներկայացուցիչները չեն բաժներ զանոնք:

ՍՓԻԻՌԻԱԶԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1924ին լոյս կը տեսնեն Ամերիկահայ Օճախի առաջին հատորները՝ Համաստեղի Գիւղը եւ Զաւէն Սիւրմէլեանի Լոյս Զառարթը: Այս թուականը կրնանք, ուրեմն, նկատել պաշտօնական սկիզբը Ամերիկահայ Գրականութեան: Բայց անկէ առաջ պարբերական մամուլին մէջ հրատարակուած են գործեր, որոնք խմորումի աշխատանք մը կը յայտնաբերեն: Համաստեղ, Վահէ Հայկ, Բենիամին Նուրիկեան, Արամ Հայկազ, յիշելու համար անունները «կարօտի գրականութեան» մնայուն արժէքներուն, իրենց փորձերը կատարած են արդէն եւ գնահատանքի արժանացած: Համաստեղ՝ ամսագիրի ստեղծումէն առաջ կ'աշխատակցի արդէն Հայրենիք օրաթերթին: Վահէ Հայկ ծանօթ գրիչ է 1922 Մարտին, քանի թէքէեան Ժողովուրդի Զայմի աշխատակցու-

3. Հայրենիք, ամսագիր, Ե. տարի, թիւ 6, էջ 159:

թեան կը հրաւիրէ զինք պարբերաբար ղրկուելիք «գրական կտոր»ներով: Նուրիկեան կը գրէ 1923էն ի վեր, թէեւ իր Այգեկուքէն լոյս պիտի տեսնէ 1937ին միայն: Արամ Հայկազ Հայրենիքի մամուլէն զերու-թիւն ունի արդէն 1924ին:

Հետաքրքրական է որ յիշուած դէմքերէն երեք առաջինները խարբերողքի են եւ առաւել կամ նուազ չափով կապուած՝ Թշկատինցիին: Անոնք ուղղակի շարունակողներն են Գաւառական Գրականութեան, որ «գիւղազրութիւն» նկատուած է: Արամ Հայկազն ալ «գիւղացի» է, բայց նուազ արմատականօրէն: Անոնց մշակածը աւելի Սփիւռքի Հայ Գրականութիւնն է, քան Սփիւռքահայ Գրականութիւնն, եթէ այս վերջին սահմանումին մէջ ուզենք տեսնել տարրեր, որոնք Սփիւռքը կը բնորոշեն յատուկ կերպով, նոր զգայնութիւն մը յատկապէս եւ տարագիր հայ մարդու պառակտումը:

Այս տեսակէտէն «Սփիւռքի առաջին բանաստեղծ»ն ալ՝ Զաւէն Սիւրմէլեան, սփիւռքահայ չէ իր բանաստեղծութեան բնոյթով: Ճիշտ է, ան ինքնիրեն խորհուրդ կու տայ «Հինը» չիշել, «պարպուած սիրտը» լեցնել «նոր» կեանքով, բայց միայն տոկալու, վերընձիւղելու տրամադրութեամբ կը շեշտէ սփիւռքային իր պատկանելիութիւնը, ոչ՝ իր քերթուածներու նիւթով ու արտայայտութեամբ:

Մասամբ Ժողովուրդի Զայնի մէջ տպուած 1922ին՝ այս բանաստեղծութիւնները արեւմտահայ քերթողութիւնը կը շարունակեն փաստօրէն եւ լեցուն են «Հին» ապրումներով: Յատկանշական է նաեւ որ Սիւրմէլեան գիւղական բնակարաններ կը վրձինէ, հակառակ որ քաղաքի մարդ է ծնունդով ու կենցաղով: Տեսակ մը Մեծարենց՝ գիւղական տեսարաններէ ներշնչուած պատկերներ կը գործածէ: Անշուշտ Պոլիսն ալ իր «գիւղ»երը ունի, բայց նոյնիսկ եթէ ընդունինք որ Սիւրմէլեան անոնցմէ տպաւորուած է, չենք կրնար չնկատել որ անոնք Սփիւռք չեն այդ շրջանին:

Որքի, արմատախիլ մարդու զգացումներ խորունկ տիրութիւն մը կը ծնին ու դառնութեամբ կը լեցնեն բանաստեղծի հոգին: Տան յիշատակը, հօրն ու մօրը, մանաւանդ մօրը պատկերը դրոշմուած են պատահաբար վրայ իր հոգիին, որ «Թափուր Հիւղակ»ի մը պէս է եւ լաց ու թախիծ կը ներշնչէ: Այս ապրումը սիրելիներու եւ ամբողջ անցեալի մը կորուստէն կը ծնի, ոչ՝ տարագիրի տառապանքներէն: Սփիւռքահայ մարդու հոգեբանութիւնը բացակայ է Լոյս Զուարթէն: Ամերիկայի «քաղաքներուն մէջ օտար», 1924ին, «ծառ մըն եմ ես Հայաստանի» կը յայտարարէ Սիւրմէլեան, «ոտքերս ամուր (...) կը պլուսին մեր սուրբ հողին խաչքարներուն»: Անշուշտ փոխաբերութիւնը լիովին կը բացատրէ այս հաստատումը, բայց Սփիւռքի կնիքը չի՝ դնել անոր վրայ, կ'ընդգծէ Հինէն եկող, Հինը շարունակող այլ իրողութիւն մը. ապրումներուն պէս աւանդական են նաեւ Սիւրմէլեանի պատկերները,

ինչպէս ականդական են տաղաչափութիւնը, բառապաշարը, քերթողական ամբողջ ըմբռնումը:

Պէտք պիտի ըլլայ սպասել քանի մը տարի եւս, որպէսզի, Նիկողոս Սարաֆեանի բանաստեղծութեամբ, նոր ապրումներու հետ նոր արուեստ մըն ալ բնորոշէ Սփիւռքի գրականութիւնը:

Մինչ այդ Համաստեղ կ'իրազործէ որակով ու քանակով տպաւորիչ գրականութիւն մը, որ Սփիւռքի ամէնէն ժողովրդական արձակագիրներէն մէկը կը դարձնէ զինք:

Բանաստեղծութեամբ մտած գրական ասպարէզ՝ ան իր առաջին պատմութեամբ կը տպէ Հայրենիք օրաթերթի մէջ, 19 Մարտ 1921ին, «Շէն գիւղի հին օրերէն» վերնագիրով: Այնուհետեւ 23 կարճ ու երկար գրութիւններ կը ստորագրէ, որոնք 1924ին եւ 1929ին կը խմբուին Գիւղը եւ Անձրբի վերնագիրները կրող հատորներու մէջ:

Յատկանշական են այս թուականները. առաջինը կը համապատասխանէ Ամերիկահայ Գրականութեան սկիզբին, երկրորդը՝ Սփիւռքահայ Գրականութեան ծանրութեան կեդրոնի Փարիզ փոխադրութեան: Երկուքին միջեւ Համաստեղ տիրական դէմք կը դառնայ եւ կը ստեղծէ իր ամբողջ վաստակը յատկանշող ոգին: Յաջորդական ուրիշ հատորներ պիտի խորացնեն այս ոգին, բայց ան ազգային ու գրական ամբողջ ըմբռնում մը կ'արտայայտէ արդէն Գիւղի եւ Անձրբի մէջ:

Համաստեղ կը հաւատայ՝ որ հայ ազգը տարբեր է ուրիշ ազգերէ եւ կը մտածէ որ անոր գրականութիւնն ալ տարբեր պէտք է ըլլայ: Տանամեակէ մը աւելի այս համոզումով ստեղծագործած է արդէն, երբ կը պարզէ իր մտածումը հետեւեալ բառերով.

Հայ ազգը իր ուրոյն աշխարհը ունի, ուրիշ ազգերու չի՝ նմանիւ. հայ գրականութիւնն ալ պէտք է հարագատ արտայայտիչը ըլլայ այդ աշխարհին եւ ուրիշ գրականութեան պէտք է նմանի⁴:

Տարբեր այս աշխարհին արտայայտիչը դառնալու համար Համաստեղ կ'եղբայրանայ հայ մարդուն հետ առհասարակ եւ հայ գեղջուկին՝ յատկապէս: Կը վերստեղծէ կորսուած գիւղաշխարհը, հոգիով եւ երեւակայութեամբ կ'ապրի անոր մէջ եւ «հեքիաթային երազէն արթնցող բանտարկեալ»⁵ մը նման կը զգայ ինքզինք տարագրութեան մէջ:

«Ձրոյց շունի մը հետ» վերնագրուած կտորին մէջ՝ հայութեան խորհրդանիշը դարձած հայու մը բերնով Համաստեղ կ'ըսէ. «Երէկ Հողդարն էինք (...): Այսօր՝ Նօթրոսամ, Ս. Մէշէլ, Լիւքսեմպուրկ»⁶: Փարիզ հասնելէ առաջ Համաստեղ երեւակայութեամբ կամ իրապէս եղած է Տէր Զօր, անցած ասիական եւ ամերիկեան ոստաններէ ու ոչ

4. Գիւղը եւ Անձրբի, Պէրուք, 1966, էջ ԺԸ.:

5. Նոյն տեղը, էջ 400:

6. Նոյն տեղը, էջ 392:

մէկ տեղ բնիկ զգացած ինքզինք: Ամերիկա հաստատուած իր հերոսներուն պէս միտքով ու հոգիով երկիր կ'ապրի՝ հայրենական երազի մը մէջ ապաստանած: Յատկանշական է որ իր հերոսներէն մէկը՝ Վարդան, երկու նպատակ ունի. «Նախ կարգուիլ. յետոյ՝ երկիր երթալ ու շինել իր պապենական ջրաղացը»: Իսկ ուրիշ մը՝ Կար Ամու, չի՛ հասկնար՝ թէ ի՛նչպէս Ամերիկա հասած է, «անծանօթ ալիքը կոճղի պէս (...) այս ափերը» նետած է զինք: Որովհետեւ «իր գիւղէն բաժնուող մարդ չէր» ինք: Եւ երկուքն ալ կը տառապին նոր պայմաններուն յարմարելու իրենց անկարողութենէն: Առաջինը «գորշ միօրինակութեան» մը մէջ կ'ապրի, երկրորդը գիւղի երազով կը տարուի գործարանի մեքենական աշխարհին մէջ եւ զոհ կ'երթայ արկածի:

Ամերիկայի պատկերացումը անիրական է արդէն այս երկու պատմուածքներուն մէջ: Որքան ալ Համաստեղ ցուցնէ մեզի պատը փակցուած Լինքընի եւ Ուաշինկթընի նկարները, Լակըր զարեջուրի գովազդը, սրճարան յաճախող հայերու կէս-ամերիկեան բարքերը՝ նոր Աշխարհը չի՛ կենդանանար մեր աչքերուն առջեւ, չի՛ բաբախեր հաստիութեամբ:

Բնիկ ամերիկացի հերոսներ ալ կը ներկայացնէ Համաստեղ, ինչպէս «Չամչով կարկանդակ»ի Թովմաս Էնտրսընը, բայց անոնք չունին զիրենք յատկանշող զուտ ամերիկեան տարրեր: Մարդ են ընդհանրապէս եւ մարդկային ընդհանրական ապրումներ ունին: Կառատան մը կամ փողոցի մը անուններուն յիշատակումը տեղական գոյն չի՛ ստեղծեր, ինչպէս «Թափառաշրջիկի մը օրագիր»ին մէջ յիշատակուած վայրանունները Նիւ Եորքը չեն կենդանացներ իբրեւ գրական միջավայր: Ուրոյն կենցաղ մը, սովորոյթներ, կենդանի իրականութիւն մը չեն սեւեռուիր այս գրութիւններուն մէջ:

Նոյնն է պարագան «Պուպրիկը» պատմուածքին, որուն դիպաշարը տեղաւորուած է Ամերիկայի մէջ եւ գործող անձերն ալ ամերիկացի են: Բայց դէպքը աշխարհի վրայ ո՛րեւէ տեղ կրնար պատահիլ եւ հերոսներն ալ կրնային ո՛րեւէ ազգի պատկանիլ. անոնք պարզապէս մաս կը կազմեն չքաւորներու միջազգային հաւաքականութեան:

Հակադրաբար, քանի մը բառ կը բաւէ որ Կարօ Մարտուպի մը գիւղական խանութը կամ ալրի Եղսիկի մը տունը յստակօրէն պատկերանան մեր աչքին, գիւղի մարդերն ու իրենց կենցաղը իրականի պէս կենդանանան մեր երեւակայութեան մէջ: Տափան Մարգար մը, Փիլիկ աղբար մը, պատանի Կարուկ մը կամ Միջօ մը, նոյնիսկ գիւղի շունը՝ Չալօն, խորապէս համոզիչ հոգեբանութեամբ կը ներկայանան մեզի, խորութիւն ու թանձրութիւն ունեցող յաջող կերպարներու պէս կը կենդանանան մեր երեւակայութեան մէջ:

Նիւթերու ցանկի քննութիւնը բնորոշ իրականութեան մը կը պարզէ արդէն:

23 գրութեան վրայ երկուքը՝ «Վարդան» եւ «Ձուհի Կար Ամուսէր», առնուած են ամերիկահայ կեանքէն, երեքը՝ «Ձամչով կարկանդակ», «Թափառաշրջիկի մը օրագրէն», «Պուպրիկը»՝ ամերիկեան միջավայրէ: Ո՛չ իսկ քառորդը ամբողջութեան: Ու տեղական ո՛չ մէկ բնորոշ յատկանիշ ունին անոնք:

Մնացեալ 18 գրութիւնները խրած են հայ գիւղի թանճրացեալ իրականութեան մէջ եւ իբրեւ դրախտ կորուսեալ կը ներկայացնեն զայն հայրենագուրկ հաւաքականութիւններուն: Աչքերն ու հոգին փակած ներկային առջեւ՝ Համաստեղ կը սուզուի յիշատակներով սնանող իր ներքին իրականութեան մէջ կարօտով, ափսոսանքով կը վերստեղծէ զայն իբրեւ գրական տեսլաշխարհ: Իր ծանօթ մէկ պատմութեան խորագիրը՝ «Նրնէկ այն օրերուն», կրնայ ընդհանուր խորագիրը ըլլալ իր ամբողջ արտադրութեան:

Ափսոսանքի զգացումին կը զուգակցուի ստեղծագործութեան բնորոշ գործընթաց մը: Համաստեղ ոգեկոչական գրելակերպով կը ստեղծէ իր պատմութեանը, անհետացած անցեալէն գրողական ներկայի գոյութեան կը կանչէ մարդերը, վայրերը, դէպքերը, որոնք կ'ապրին իր ներաշխարհին մէջ: Իր հերոսները նախատիպարներ ունին անկասկած⁷ ու կեանքի կը կոչուին իրականութեան հիմնական տարրերու եւ ստեղծագործ երեւակայութեան օժանդակ մանրամասնութիւններու հիւսքով: Իր գիւղին տեղագրութիւնը դրոշմուած է յիշողութեան մէջ ու տեսողական պատկերներու շարքի կը վերածուի պարզապէս պատմութեանը մէջ: Ու դիպաշարերը, որ նիւթը կը կազմեն իր գրութիւններուն, իրապէս պատահած մանրադէպերու գեղարուեստական վերադասաւորումն են ակնյայտօրէն, պատահական մանրամասնութիւններու նպատակասլաց համադրութիւնը՝ անջատ պատմութեանը ձեւին տակ:

Ու կարօտի, ափսոսանքի համատարած այս զգացումը պատճառ կ'ըլլայ որ հին աշխարհը ներկայացուի մեզի իտէալական կապոյտ մշուշի մը մէջէն, մարդիկ պատկերուին դրական իրենց կողմերով, գիւղական կենցաղի բացասական տարրերը հալին ոգեկոչումի մը մէջ, որ ինքնաբերաբար ցանկալի կը դարձնէ անցեալը:

Այս բոլորը՝ բառապաշարով մը ու պատկերներով, որոնք ամբողջութեամբ թելադրուած են հայրենի բնութենէն՝ յղումի եզրը բոլոր նկարագրութիւններուն ու համեմատութիւններուն: Համաստեղի գրականութեան մէջ արեւի բարձրութիւնը ակօսի մը երկարութեամբ կը

7. Զաղացականները Նաւօ կը կոչուին, ջորեպանները՝ Թաթոս, գինովները՝ Գեւօ, իրապէս գոյութիւն ունեցող մարդերու յաճախական տարրերով ստեղծուած:

չափուկ, դպրոցի ամայի բակը մեղուներու թափուր փեթակի մը կը համեմատուի, գիւղացիին քալուածքը հանդարտ ու ծեր եզի մը պատկերովը կը թելադրուի, համբուրուող սիրահարները իրարու մէջ լուծուող ամպի կտորներու մասին մտածել կու տան:

Կը պատահի նոյնիսկ որ ամբողջ դիմանկար մը յօրինուի բնութեան տարրերով ու բարիքներով: Այս է պարագան Կարօ Մարսուպին, որուն գլուխը ներկայացնելու համար Համաստեղ «կ'առնէ» կաւի կտոր մը դդումի ձեւով, կը դիմէ թթենիի տերեւներուն՝ թելադրելու համար անոր ականջներուն մեծութիւնը եւ «կովու աչք» խաղողի հատիկներուն՝ երեւակայել տալու համար անոր աչքերուն չափն ու ձեւը:

Ամբրիկահայ Գրականութեան եւ անոր երկու առաջին ներկայացուցիչներու ստեղծագործութեան հիմնական այս յատկանիշները կը հաստատեն անոր աւանդական ու անցելահայեաց բնոյթը, կը կապեն զայն Արեւմտահայ Գրականութեան, բայց եւ մեկնակէտը կը դարձնեն Սփիւռքի մէջ իրագործուող գրական ճիգին՝ առաջացած համակրական գնահատանքով թէ հակակրական քննադատութեամբ:

ԾՐԱՆՍՍԱՀԱՅ ՕՃԱԽԸ

Բուն Սփիւռքահայ Գրականութիւնը, անիկա որ կ'արտայայտէ տարագիր հայ մարդուն նոր՝ զգայնութիւնը եւ պառակտուած հոգին, կը ստեղծուի Յրանսայի մէջ: Ոչ անշուշտ Ֆրանսահայ բոլոր գրողներու գործերուն մէջ առանց բացառութեան, բայց անոնցմէ ամէնէն աւելի ներկայացուցչական արժէք ունեցողներուն:

Յրանսան հայակական հին գաղութ մը ունի Սփիւռքի գոյառումէն առաջ, բայց փոքրաթիւ ու անկազմակերպ: Պատերազմի աւարտէն ու յատկապէս 1922էն ետք է որ կը բազմանայ անիկա՝ Օսմանեան կայսրութենէն ու քեմալական Թուրքիայէն խոյս տուող զաղթականներու հոսքին շնորհիւ գլխաւորաբար: Անոնք ընդհանրապէս կը հասնին Մարսէյ, հոնտեղէն յետագային երթալու համար հիւսիս, յատկապէս Լիոնի շրջանը եւ Փարիզի: Մտաւորականները գլխաւորաբար կը հաստատուին Փարիզ:

Քսանական թուականներու կէսերուն փորձեր կը կատարուին կազմակերպելու Ֆրանսահայ գաղութը: Կրօնական իշխանութիւնները չեն յաջողիր, հակառակ Պալաքեան սրբազանի եւ անոր յաջորդներէն ոմանց ճիգերուն, կուռ կառոյցով մը օժտելու համայնքային կեանքը: Աւելի աշխոյժ գործունէութիւն կ'ունենան կուսակցութիւնները եւ անոնց կողքին գործող մարզական ու բարեսիրական հաստատութիւնները՝ Հ.Մ.Ը.Մ., Հ.Բ.Ը.Մ, Կապոյտ Ուաշ, Կարմիր Ուաշ, Հ.Օ.Կ., եւլն:

Ըստ Յառաջ օրաթերթի 1925ի վերջերուն կատարած հաշիւին, քսաներորդ դարու առաջին քառորդի վերջաւորութեան՝ 40.000է աւելի հայութիւն կայ Ֆրանսայի մէջ: Տարի մը ետք Հայրենիք ամսագիրը կը խօսի 50.000 հոգիի մասին:

Արդէն յիշուած Յառաջէն զատ, հոն լոյս կը տեսնեն Բանվոր-Փարիզը Երեւանը, Դրօշակը, Նոր Երկիրը, Ջանքը եւլն.:

Հին եւ նոր գրողներու ամբողջ փաղանգ մը գեղարուեստական կամ ուսումնասիրական գրականութիւն կը մշակէ Ֆրանսայի մէջ: Լրացնելով Շաւարշ Նարեկունիի կազմած մէկ ցանկը՝ կը հասնինք երեք տասնեակ առաւել կամ նուազ կարեւորութիւն ներկայացնող անուններու շարքի մը, կազմուած վեցեակ մը տարեցներէ եւ աւելի քան քսան միջին սերունդի անդամներէ եւ երիտասարդներէ:

Այս վերջիններու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ինքզինք «նոր» կը նկատէ, բայց քիչերն են որ իսկապէս նորութիւն կը բերեն: Հիները եւ անոնց կողմնակիցները տեղական ու ժամանակային բովանդակութիւն մը կու տան «Սփիւռքահայ» հասկացողութեան, մինչ նորերը հոգեբանական յատկանիշներու վրայ կը դնեն շեշտը:

Այս մօտեցումը եթէ որդեգրենք, սփիւռքահայ պէտք է նկատենք քսանական թուականներու երկրորդ կէսին երեւան եկող գրողներէն ոմանք եւ յատկապէս Նիկողոս Սարաֆեանն ու Շահան Շահնուրը, որ, կազմաւորումի չըջանի աւարտին, կը ներկայանան իրբեւ խորհրդանշանները սփիւռքեան հոգեխառնութիւնը սեւեռող գրողներուն: Առաջինը բանաստեղծութեան մէջ, երկրորդը՝ արձակի: Որբունին սերնդակից է անոնց եւ ժամանակագրականօրէն կը կանխէ Շահնուրը վիպական ստեղծագործութեան մէջ, բայց իր վէպը նուազ ներկայացուցչական է եւ մանաւանդ նուազ արժէքաւոր՝ գեղարուեստական տեսակէտէ:

ՍՓԻԻՌԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նիկողոս Սարաֆեանը կարելի է արդարօրէն նկատել Սփիւռքահայ առաջին բանաստեղծը՝ թուական այս ածականի կրկնակ առումներով. ժամանակագրական եւ որակային: Իր առաջին քերթողագիրքը՝ Անցրպետի մը գրաւումը, գրուած է 1925-27 տարիներուն եւ տպուած՝ 1928ին: Բուն Սփիւռքահայ Գրականութեան առաջին վաստակը կը ներկայացնէ ան, բայց մանաւանդ երախայրիքը Սփիւռքի ամէնէն վաւերական քերթողին: Սարաֆեան իւրայատուկ է արդէն առաջին այս հատորին մէջ: Յաջորդներով աւելի եւս պիտի շեշտէ իր անհատականութիւնը եւ դառնայ մէկը մեր ամէնէն մեծ բանաստեղծներէն:

Բերթողական իր անհատականութիւնը առնչուած է մանկական ու պատանեկան տարիներուն վարած կեանքին: Ճակատագրուած կարծես անվայր բանաստեղծ մը ըլլալու՝ Սարաֆեան ծնած է Սեւ ծովու պուլկարական ափին դիմաց, նաևու մը վրայ: Մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած է բնութեան ծոցին մէջ, տպաւորիչ պտոյտներով ու խօյ արշաւներով ձիերու քամակին: Մեծցած է հեքիաթներու եւ առասպելներու մթնոլորտի մը մէջ եւ միաժամանակ ազգային ու օտար մշակոյթներու ազդեցութեան տակ: Ֆրանսա հաստատուէն առաջ չփուած է ֆրանսական մշակոյթին, ֆրէրներու դպրոցին մէջ, եւ գիտակից ընտրութեանէն իսկ առաջ ինքզինք դտած է բաց՝ տարաշխարհային տպաւորութիւններու: Երիտասարդութեան սեմին մեծ եղբօրը հետ կատարած ճամբորդութեան մը ընթացքին ճանչցած է անկայուն կեանքը յեղափոխութեան վերիվայրումներուն յանձնուած Ռուսաստանին, որ իր աչքերն ու հոգին լեցուցած է իրականութեան անսովոր պատկերներով ու անոնց ստեղծած տպաւորութիւններով: Երբ հասած է Պոլիսի Կեդրոնական Վարժարանը՝ վարակուած է արդէն «աշխարհ չըջնուլ ծննդեան ախտ»ով: Ու կեանքը ծայրէն սկսող «նոր Ռուսիստին» է ինք, երբ կայք կը հաստատէ փարիզի մէջ:

Դէպքերու իսկ բերումով նոր մարդ մըն է ուրեմն, տարագիր հայութեան իսկական ներկայացուցիչ մը: Գիտակցօրէն կ'որդեգրէ պայմաններու պարտադրած այս իրավիճակը եւ բանաստեղծութեամբ կ'արտայայտէ նոր զգայնութիւնը, որ կը ծնի անկէ: Մնած ազգէն՝ «անկէ դուրս» կը նետէ իր նայուածքը եւ սեփական «խորքը» կը զարգացնէ նոր միջավայրի «օտար տարրերով» ինչպէս յօդուածի մը մէջ կ'առաջարկէ բոլորին: Երկու աշխարհներու միջեւ այս պառակտումը մարդկային իր ողբերգութիւնն է եւ քերթողական հարստութիւնը:

Զարմանալի չէ, այս պայմաններուն մէջ, որ Սարաֆեանի առաջին քերթողագիրքին առաջին քերթուածը նուիրուած ըլլայ ֆիզիքական ու հոգեկան ճամբորդութեան.

Ոչ ոյժ է, ոչ ախտ՝
 Մարդատեաց հոգիս,
 Այլ ճամբորդ մ'աղբատ՝
 Քաղաքէ մ'ուրիշ
 Քաղաքի միջեւ,
 Զրգածիս ընդմիշտ
 Եւ դեռ անորոշ
 Գալիֆին միջեւ:

8. «Ուզեցի անհատները դարձնել սանձարձակ՝ դիծերէ եւ օրէնքներէ դուրս, անհատներ՝ որ հեռու մնան ժողովուրդէն՝ հոգիով, ապրելով հանդերձ անոր հետ, ժողովուրդէն ու անոր փառքէն, աժան ու թմրեցնող զովեստներէն, որ ազգէն սնանին

Ընդմիջտ ձգածը իր սեփական կենսագրութեան եւ մեր հաւաքական գոյութեան անմիջական անցեալն է, իսկ գալիքը՝ տարագիր մարդու «անորոշ», բայց ընդունուած կեանքը: Այլ տեղ⁹ կ'ըսէ թէ ինքզինք «առանձին» ու «ամալի» կը զգայ «ծովերու, գիրքերու, աշխարհներու» որոնումին մէջ, կտրուած իր «գիւղական հիւղակ»էն, «աքսորեալի մը նման», բայց գիտէ որ յետադարձ ակնարկն իսկ յղի է աղէ արձան դառնալու վտանգով, ինչպէս Ղովտի կնոջ պարագային: Եւ թէեւ նոր կեանքը նիւթին տիրակալութեամբ եւ առօրեայ դժուարութիւններով կը ջլատէ իր կամքը երբեմն, ինք կապուած կը մնայ անոր ու Վենսէնի անտառին պէս հրաշալի վայրերու մէջ կը մաքրուի ցաւերէն, անձնատուր կ'ըլլայ քերթողական բերկրանքին:

Եւ եռանդով կ'երգէ նոր աշխարհը, որ նիւթական ու հոգեկան լոյսերով կ'ողողէ իր աչքերն ու հոգին, նոր տարրերով կը գրգռէ իր զգայարանները եւ ջիղերու ամբողջ ցանցը: Տարաշխարհը մնայուն ներկայութիւն կը դառնայ իր գործին մէջ «բազմահայելի պարասրահներ»ով, գործարաններու «անվերջ ջրվէժ»ներով, փոխադրութեան ժամանակակից միջոցներով, որոնք արագավազ շոգեկառքեր են, «թրթուռն օթոներ», հեքիաթային սաւառնակներ, «թրանսատլանտեան նաւեր»:

Չենք գիտեր ինչ իմաստ դնել ուզած է Սարաֆեան «Անջրպետի մը գրաւումը» խորագրին մէջ: Բայց ներելի է տեսնել այդ բառակապակցութեան մէջ նուաճումը այս նոր աշխարհիս եւ անոր ստորոգելիներուն: Նաեւ անով, անոնցմով պայմանաւորուած բանաստեղծութեան, ուր իր կայքը կը գտնէ հողային կայքէն անջատուած տարագիր քերթողը:

Սարաֆեանական քերթողութեան իւրայատկութիւնը կը դրսեւորուի զգայութեան գերակայութեամբ, տաղաչափական նորութիւններով ու յանդուգն պատկերներով, որոնք վառ երեւակայութեան մը արտայայտութիւնն են եւ անակնկալ կապակցութիւններու արդիւնքը:

Զգայութիւնը կը փոխարինէ թանձր զգացումը, պատմողական հակումը եւ ինքնանպատակ նկարագրութիւնը, որոնք աւանդական մեր բանաստեղծութեան ամէնէն բնորոշ յատկանիշներն են: Անոնք գրեթէ ամբողջովին բացակայ են Անջրպետի մը գրաւումէն: Քնարականութիւնը հոմանիշ չէ զգացումներու երգի: Ամէնէն բանաստեղծական զգացումն իսկ, սէրը, չափազանց խորհրդապահ արտայայտութիւն կը գտնէ հոն եւ կը հիւսուի բանաստեղծի իւրայատկութիւնը կազմող տարրերուն:

ու անկէ դուրս նետեն իրենց նայուածքը (...): Մեր ճարպիկութիւնը պիտի ըլլայ մեր ազգային խորքը զարգացնել օտար միջավայրի մէջ եւ օտար տարրերով» (Յառաջ, 11-2-1928):

9. «Վերադարձի երգ»ի մէջ:

«Մնաք բարով» վերնագրուած քերթուածը, օրինակ, բաժանումի եւ մեկնումի խօսք չէ արտաքսապէս, բայց սիրային խոր ապրում մը կ'արտայայտէ անտիպ պատկերներու հրավառութեան մը մէջ: Հոն արտաքին աշխարհը կ'ընկալուի զգայական իր անդրադարձով բաժնուող անձերու հոգիին մէջ եւ դէպքը չի՝ պատմուիր, այլ կը թելադրուի զուսպ տողերով: Նկարագրութիւն ու զգայութիւն կը միահիւսուին, ժամանակի եւ տեղի տպաւորութիւններ մէկ-երկու բառով կը թելադրեն պահը եւ անոր իբր շրջանակ ծառայող վայրը, առանց ծանրանալու անոնց վրայ: Գերթուածի վերծանումէն ազօտ կերպով կը յայտնուին զայն թելադրող պարագաները. «առտու» է ծովեզերեայ քաղաքի մը մէջ, քանի մնացողի նայուածքը «լուռ կ'ունկնդրէ» «թրանսատլանտեան նաւերու» աղմուկը «թաւալող թմբուկներ»ու պատկերով ներկայացուած: Կայարանի մը մէջ են մեկնող ու մնացող եւ չոգեկառքը «մուխի մը պէս կը փրթի քաղաքէն», մինչ մնացողին թաշկինակը՝ «աղանի», սուրբ հոգիի պէս օրհնութիւն կը դառնայ օդին մէջ: Հրաժեշտի խօսքեր չեն արտասանուիր, աղեխարշ արարքներ չեն կատարուիր, բայց ամբողջ քերթուածը սիրային զուսպ արտայայտութիւն է, ակոսասնք եւ խոստովանութիւն՝ աշխարհ չըլնելու ծննդական յատկանիշի: Յուզումնահեղձ բառեր չկան, հանդիսաւոր խօսքեր չկան, զգացումը ձուլուած է երկու անձերու զգայական տպաւորութիւններուն, որոնք տեսողական պատկերներու մէջ սեղմուած են խիտ թելադրականութեամբ:

Նոյնն է պարագան Անջրպետի բոլոր քերթուածներուն: Տեսողական պատկերները տիրապետող են հոն, բայց համեմատութիւն ըլլան թէ փոխաբերութիւն՝ կը յատկանշուին միեւնոյն արժանիքներով. ձայն, ձեւ ու գոյն կը համադրեն խիտ ամբողջութեան մը մէջ, ականկալուած զգայութիւնները կը փոխարինեն ուրիշներով, անապասելի տարրեր կը համադրեն գերիրապաշտ բանաստեղծներու պատկերներուն պէս, ուժականութիւն կ'արտայայտեն ու շարժում: Այս արժանիքները յաճախ միասնաբար ներկայ են միեւնոյն պատկերին մէջ, բայց անոնցմէ մէկը կամ միւսը կրնայ գերադաս բաժին ունենալ:

Այսպէս, «Գիշեր Վենսէնի անտառին մէջ» վերնագրուած քերթուածի առաջին տունը ձայներու, ձեւերու եւ գոյներու ներդաշնակ համադրութիւն մը կը ներկայացնէ, բայց միաժամանակ կը զրոսեւորէ Սարաֆեանական պատկերի միւս յատկանիշները.

Մետաղ ձողէ մը մեկնող տաշեղներու պէս ձայնի՝

Օթոնները թրթռուն՝ կը հեռանան սեւ հողէն:

Անոնց լոյսերը մութիւն մէջ անտառ մը կ'ողողեն

Ու ծառերու ստուերներ գլորելով կը տանին:

Վերեւ յիշուած «Մնաք բարով»ին մէջ տեսողական եւ լսողական զգայարանները կամաւոր կերպով կը շփոթուին՝ արտայայտելով ոչ

միայն լսելու գործողութիւնը, այլեւ անոր կապուած ամբողջ մարմնական ու հոգեկան վիճակ մը, որ կ'առնչուի նաւերու տեսքին եւ աղմուկին ու բաժանումի ստեղծած ապրումին։

Թրամսատլամտեան մաւերու, մայուածֆդ լուռ՝ կ'ունկնդրէ
Թմբուկները քաւալող։

Տառակրկնութիւններն ու ձայնակրկնութիւնները կը նպաստեն հոգեվիճակի հարազատ արտայայտութեան, մինչ տողամիջի հատումները եւ տողանցումը բնական անհրաժեշտութեան մը պէս կը պարտադրուին բանաստեղծին եւ ընթերցողին՝ իմաստի խիտ ու համադրական թելադրումին համար։

Անսպասելի համատեղումի նմոյշ մըն ալ կարելի է քաղել միեւնոյն բանաստեղծութեան առաջին տողերէն, ուր նայուածքը կը նմանցուի ձուկի մը՝ անտիպ համեմատութիւն-փոխաբերութեան մը մէջ։

Երակներուս, ջիդերուս լոսերում մէջ՝ այս առտու

Ձուկ մ'է մայուածֆդ Մառի։

Բաժնուող անձերու հոգեվիճակին հետ կը թելադրուի նաեւ մնացողին սեռը յատուկ անունի մը մէջ, որ ուղղագրական խաղով մը կ'արտայայտէ միաժամանակ անոր լուռ տագնապը եւ համակերպ իզուրութիւնը։

Շարժումի արտայայտութեան բնորոշ օրինակներէն մէկը կրնանք գտնել արդէն յիշատակուած «գնացք»¹⁰ ի երրորդ տունին մէջ, ուր միեւնոյն համադրական պատկերով կը թելադրուին ճամբորդի մեկնումը, անոր աչքերուն առջեւ պարզուող յարաշարժ տեսարանը եւ անոնց անդրադարձը հոգիին մէջ։

Բազուկը, որ զիս

Սեղմած՝ կը տանի,

Շարժումով մը խիստ

Կը քաշէ արագ

Լաթը սեղանին՝

Հոդերու տակէն,

Ուր գլորելէն

Տուներ կը քափին,

Լապտերներ գոյն-գոյն,

Կայմեր հերարձակ

Հեռաձայներու։

Շարժումէն զատ, այս տողերուն մէջ կը գտնենք յիշուած ա'յլ տարրերը Սարաֆեանի իւրայատկութեան։ Կը տեսնենք նաեւ ա'յլ յատկանիշ մը առկայ նոյնպէս միւս նմոյշներուն մէջ, որ բանաստեղ-

10. Այս բառը երկիմաստ է, ինչպէս շատ մը ուրիշներ այս քերթողագիրքին մէջ. «չոգեկառ» կը նշանակէ, բայց եւ «երթ», «ընթացք»։

ծովթեան արտաքին երեւոյթի այլազանութիւնն է եւ տաղաչափական միջոցներու նորակերպ գործածութիւնը:

Սարաֆեան ըստ պահանջի բնականօրէն կը գործածէ կարճ կամ երկար տողեր, նոյնպէս տարբեր երկարութեան եւ երբեմն անհաւասար տուններ, կը ստեղծէ ապրումին համապատասխան կշռոյթ. մերթ հարթ ու հանդարտ, մերթ արագ ու ջղային, յանդուգն հատումներով կամ տողանցումներով կ'արտայայտէ համապատասխան ապրումներ: Այլազան այս կշռոյթներով կը պատկերէ նաեւ տարագիր մարդու յարափոփոխ հոգին:

Կարելի է բազմապատկել օրինակները, խորանալ իւրաքանչիւրի մեկնաբանութեան մէջ. բայց այսքանն ալ բաւարար է շեշտելու համար Սարաֆեանի քերթողութեան հիմնական նորութիւնը:

Այս նորութիւնը քիչերէ գնահատուած է եւ ընդունուած: Սարաֆեանի անսովորութիւնն իսկ պատճառ եղած է անոր հանդէպ որդեգրուած անտարբերութեան կամ մերժողական կեցուածքին: Իսկ գործերու սահմանափակ տպաքանակը եւ տարածումի պակասը նաեւ պատճառ եղած են հաւանօրէն բացառիկ այս ստեղծագործութեան թիւրքմբռնումին կամ անտեսումին: Պէտք պիտի ըլլայ սպասել սփիւռքեան նոր սերունդի մը ժամանումին, յատկապէս Գրիգոր Պըլտեանի եւ Յարութիւն Գրիգորեանի շնորհակալ աշխատանքին¹¹, որպէսզի Սարաֆեան ոչ միայն գնահատուի արժանաւոր կերպով, այլեւ ըմբռնուի իսկապէս:

Շահան Շահնուրի պարագան բոլորովին տարբեր է:

Առաջին իսկ գործով, ան համընդհանուր գնահատանքի կ'արժանանայ եւ կը տիրանայ ժողովրդականութեան մը, որուն շատ քիչ գրողներ հասած են Սփիւռքի մէջ:

Շահնուրի համբաւը կը բացատրուի անշուշտ իր վէպի ազգային բնոյթով ու սիրային բովանդակութեամբ, բայց կ'արդարանայ մանաւանդ սփիւռքահայ մարդերու կացութիւնն ու կեցութիւնը պատկերելու արժանիքով: Նախանջը առանց երգին պատմութիւնն է տարագրութեան մէջ օտարութիւնը եւ օտարացող հայ երիտասարդութեան, հարազատ պատկերը Սփիւռքի առաջին կենցաղին եւ հոգեկիճակին:

Շահնուր ինք ալ գաղթական է իր հերոսներուն պէս եւ զխաւոր հերոսին՝ Պետրոսին կենդանագրումը բացայայտօրէն հարկատու է իր սեփական փորձառութեան: Տարագիր հայ մարդու նոր զգայնութիւնը իրն է ամէն բանէ առաջ եւ բնական արտայայտութիւն կը գտնէ իր նմաններու կեանքի նկարումին մէջ: Այս վէպը, ինչպէս իր յաջորդ գործերը, հայերէնով ու ֆրանսերէնով, միջոց են նաեւ զանցելու սեփական աքսորը, յաղթահարելու տարագրութեան տագնապար:

11. Առաջինը Տրամի մէջ, երկրորդը՝ Սարաֆեանի Չափածոյ երկերու Անթիլիասի հրատարակութեան յետգրութեան:

Նախանցի մէջ կը վերլուծուի հեղինակին եւ անոր հերոսներուն պառակտումը օտար աշխարհի մէջ, ազգային նահանջը ամբողջ հաւաքականութեան մը, որ կտրուած է իր բնաշխարհէն: Յատկապէս վէպի կեդրոնական մասին մէջ կը ներկայացուի նոր հոգեբանութիւն մը, որ կրնայ համարուիլ համադրական կենդանագիրը քսանական թուականներու հայ երիտասարդութեան՝ արեւմտեան աշխարհի լոյսերուն մէջ ու մթութեան:

Այս տեսակէտէ՝ Նախանցը առանց երգին վկայութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ:

Անիկա վկայութիւն է տարագիր հայութեան մասին, բայց նաեւ տարագրութեան աշխարհին, որ Ֆրանսան է այս պարագային եւ Փարիզը մասնաւորապէս:

Արեւմտահայ վէպի յատկանիշներէն մէկն էր տեղագրութիւնը՝ ան կ'ոգեկոչէր, տեսանելի դարձնելու աստիճան, շօշափելի կերպով կը պատկերէր պոլսական միջավայրը եւ համապատասխան մթնոլորտը, որոնց մէջ կը գործէին վիպական հերոսները: Շահնուր կը շարունակէ այս աւանդութիւնը, բայց Պոլիսի տեղ՝ կու տայ ֆրանսական մայրաքաղաքն ու գաւառը իրենց բնորոշ վայրերով ու տեղական յատկանիշներով: Փողոցները, պանդոկները, գիշերային հաճոյքի վայրերը, գործարան ու ա'յլ աշխատատեղիներ կը ներկայացուին վէպին պահանջած մանրամասնութիւններով, բայց ժամանակաշրջանի բնորոշ կնիքով: Յետպատերազմեան ժամանակահատուածն է սեւեռուողը իր նազով ու չարխոսով, հետզհետէ շատցող ինքնաշարժներով, արագասահ շոգեկառքերով, ջղային վազքէ մը բռնուած աշխատաւորներով ու հեշտագին դանդաղութեան մը անձնատուր հաճոյամոլներով:

Այս միջավայրին ու մթնոլորտին մէջ տարագիր հայ երիտասարդը ինքզինք կտրուած կը զգայ բնավայրի ապահովութիւն ներշնչող իրականութենէն եւ դատապարտուած՝ որդեգրելու կենցաղ մը, որ շեշտօրէն կը հակադրուի նախկին կեանքի սովորութիւններուն: Համայնքային եւ ընտանեկան միջավայրը, որ խոզակի մը ջերմութիւնը կ'ապահովէր իրեն, փոխարինուած է աշխարհաքաղաքացի հասարակութեամբ եւ բնակութեան անանուն վայրերով, որոնք կը շեշտեն իր անպաշտպան միանկութիւնը:

Այս պայմաններուն մէջ բնավայրը կը ներկայանայ իրեն կորսուած դրախտի մը յատկանիշներով: Եւ ան կը փորձէ արուեստականօրէն վերստեղծել անոր մթնոլորտը տարագրութեան դժուար պայմաններուն մէջ: Բարեկամական նեղ շրջանակի մը ապահովութեան կը վստահի, հայրենակիցներու հետ կը յաճախէ միեւնոյն սրճարանը, կ'իրակի օրերը եկեղեցի կ'երթայ՝ ոչ անպայման կրօնական իր ապրումը արտայայտելու համար, այլ ազգային իր պատկանելիութիւնը յիշելու եւ ազգակիցներու հարազատ շրջանակի մը մէջ ջերմանալու:

Միայն կենցաղը եւ միջավայրը չեն որ կ'օտարեն տարագիրը, նահանջի կը հրաւիրեն. օտար կիներ եւ սեռային ազատ կեանքը նոյնպէս ինքնուրացումի եւ այլասերումի կ'առաջնորդեն զայն: Այս տեսակէտէ բարացուցական է Պետրոսի եւ Ժաննի սիրավէպը, որ սիրային-սեռային կապի մը պատմութիւնը ըլլալով մէկտեղ՝ է նաեւ ժամանակագրութիւնը հայութենէ հետզհետէ հեռացող անհատի մը:

Ազգերու գրականութիւնները, եւ ֆրանսական գրականութիւնը մասնաւորապէս, լեցուն են սիրային նման վէպերով ու Ժաննի նման հերոսուհիներով, որոնք յատուկ ուշադրութիւն չեն գրաւեր ընդհանրապէս: Նախանջի իւրայատկութիւնը կը կայանայ այն իրողութեան մէջ, որ ազգային հարց մը կը հիւսուի սիրային յաւիտենական արկածախնդրութեան: Ժանն կը զանազանուի իր նմաններէն սիրավէպի պարագաներով: Անոր ո՛չ նկարագիրը բացառիկ է, ո՛չ ալ պատմութիւնը՝ արտասովոր: Հայու մը հետ իր հանդիպումն է որ բացառիկ կը դարձնէ զինք, գրեթէ խորհրդանշի մը կը վերածէ: Անոր կապուելով՝ Պետրոս կամաց-կամաց կ'անջատուի նախնական իր ինքնութենէն:

Այսպէս է որ Ժանն անգիտակից ախոյեանը կը դառնայ Պետրոսին մօրը: Երկուքին միջեւ պառակտուած՝ հայ երիտասարդը տեւաբար կ'ապրի տաքնապը Փիէռ դառնալու եւ իր մօր անձով ներկայացուած արժէքները ուրանալու: Մայրն ալ անգիտակից ախոյեան է: Մինչ Ժանն կանացի իր հրապոյրներովը դուրս կը քաշէ Պետրոսը ազգին ծոցէն՝ մայրը իր նամակներով, չեւիրմէյի անոյշներով ու բաղնիքի ֆլեշներով ետ կը պահէ զայն: Արտածիզ եւ ներամէտ այս ոյժերուն միջեւ Պետրոս ու բոլոր Պետրոսները կը մնան պառակտուած:

Պառակտումի միջոց կը դառնայ նաեւ լեզուն:

Նախանջի հերոսները ոչ միայն օտար բառեր եւ ասոյթներ կը խառնեն իրենց հայերէնին, այլեւ կ'ենթարկուին փորձութեանը լրիւ կերպով ու վերջնականօրէն լքելու իրենց մայրենի լեզուն: Սուրէն, որ հռետորական խօսքերով կը դատապարտէր հայութեան նահանջը, ի վերջոյ կը նահանջէ անձնապէս, երբ կ'որոշէ ֆրանսերէն գրել: Իր պատճառաբանութիւնը կրնայ հասկնալի ըլլալ, նոյնիսկ արդարանալի գտնուիլ, բայց ոչինչ կը փոխուի ցուրտ իրականութենէն. մտաւորական ոյժ մը զոհ կ'երթայ տարագրութեան պայմաններուն, կը լքէ իր լեզուն:

Պետրոսի պարագան քիչ մը տարբեր է. լեզուական իր նահանջը նուազ բիրտ է եւ ժամանակային հոլովոյթի կ'ենթարկուի: Այս տեսակէտէ ալ աւելի հետաքրքրական է թերեւս, որովհետեւ աւելի մանրամասնօրէն կը պատկերէ լեզուական օտարումի գործընթացը:

Պետրոս օրագիրը կը պահէ: Այս օրագիրը հաւատարիմ հայելին է ժամանակի ընթացքին կրած իր փոփոխութիւններուն: Սկիզբը զուտ

Հայերէն է, բայց շուտով խառնալեզու կը դառնայ եւ ի վերջոյ զուտ ֆրանսերէն կ'ըլլայ, յատկապէս սիրային գրառումներու պարագային: Օտարումի զոյգ ազգակները խորհրդանշականօրէն կը հանդիպին օրագիրին մէջ. սեռային-սիրային կեանքի այլակերպումը եւ լեզուական փոփոխութիւնները զուգահեռ կ'ընթանան իրարու: Վէպի վերջաւորութեան Պետրոս իր Հայր Մերն իսկ կը մոռնայ եւ Կոստանի օգնութեամբ ֆրանսերէն կ'արտասանէ տէրունական աղօթքը:

Միայն կեցութեան եւ հոգեբանութեան իւրայատկութիւնը չէ որ նոր կը դարձնէ Նախանջը: Նոր են նաեւ յատկանիշները սիրովէպին, որոնք հոն կը ներկայացուին: Միրային պատումը զերծ է հոն ընկերային կեղծիքէն, որ արտայայտութեան զսպում կը պարտադրէր արեւմտահայ վէպի սիրային հատուածներուն: Մէրն ու սեռը կը ներկայացուին մերկապարանոց ազատութեամբ, գայթակղութիւն ստեղծելու աստիճան: Յայտնի է որ Յառաջի մէջ իբրեւ թերթոն տպուելուն առիթով բողոքի նամակներ գրուած են խմբագրութեան՝ հրատարակութեան ընդհատումը պահանջելով բարոյական պատճառաբանութիւններով: Միրային տեսարաններու նկարագրութիւնը եւ վերլուծումը ժամանակի ընթացքին ընդունելի դարձած են, բայց եւ Նախանջով սկսած է Գրական նոր բարոյական մը, որ գեղարուեստական նկարագրութիւնը կը տարբերէ պոռնկագրական աժան ձեռնարկներէն: Կենցաղային նոր ազատութիւնը կը դրսեւորուի գրողական ազատ արտայայտութեամբ:

Նախանջը առանց երգին կը բերէ նաեւ վկայութիւնը նոր արուեստի մը, համապատասխան ժամանակի յատկանիշներուն: Այս նորութիւնը կ'արտայայտուի մանաւանդ գրելակերպով մը, որ կրնանք տեսողական վիպագրութիւն կոչել եւ պատմելակերպով մը, որ յարադրական է շարժանկարի արուեստին պէս եւ ոչ՝ պատճառական-հետեւանքային:

Այս վէպը առաջին էջէն մինչեւ վերջերը շարք մըն է տեսարաններու, որոնք երբեմն կենդանի պատկերի բնոյթ կը ստանան, երբեմն ալ բեմական տեսարանի: Լուսանկարիչ կեանքի մէջ՝ Շահնուր լուսանկարիչ է նաեւ վէպին մէջ: Ան իր հերոսները կը ներկայացնէ բնորոշ բեմայարդարումներու մէջ, կը կենդանացնէ մեր աչքերուն առջեւ, ընթերցողը կը վերածէ հանդիսատեսի: Անոնց դիրքը, խօսակցութիւնը, տեղափոխութիւնը կը ներկայացուին կենդանի մանրամասնութիւններով, որոնք վիպագիրին մէջ կը յայտնաբերեն իսկական բեմադրիչ մը: Այս յատկանիշները աւելի եւս պիտի շեշտուին յետագայ գրութիւններուն մէջ, Շահնուրը պիտի վերածեն շարժանկարային պատմութեաններու հեղինակի:

Միեւնոյն արդիականութիւնը կը դրսեւորուի նաեւ պատումին մէջ: Գործողութեան բոլոր մանրամասնութիւններով չեն ներկայացուիր միաշար կերպով ու պատճառական զարգացումով, անոր գլխաւոր

հանգրուանները կը հանդիսադրուին յաջորդաբար եւ ընթերցողը ինքն է որ կը շաղկապէ զանոնք, սերտօրէն կը մասնակցի վէպի ճարտարապետումին: Կրաւորական հետեւող մը չէ այլեւս, այլ մասնակից մը ստեղծագործական արարքին, մեղսակից մը գրեթէ, բառին «գաղտնիք բաժնող»ի իմաստով:

Իր այս յատկանիշներով Շահնուրի վէպը կը դառնայ հարազատ արտայայտութիւնը սփիւռքահայ կեանքի նոր պայմաններուն, փաստօրէն նոր հանգրուան մը կը նշէ մեր գրականութեան հոլովոյթին մէջ:

Սարաֆեանի եւ Շահնուրի երեւումով՝ Սփիւռքի գրական արտադրութիւնը կը բոլորէ սկզբնական իր շրջանը: Յամի Տեառն 1929ին բո՛ւն Սփիւռքահայ Գրականութիւնն է որ կը սկսի:

Պէյրուք - Լիբանան

ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՀԻՆԵԱՆ